

ספרי' - אוצר החסידים - ליובאוויטש

קובץ
שלשלת האור

שער
שלישי

היכל
תשיעי

לקוטי שיחות

על פרשיות השבוע, חגים ומועדים

•

מכבוד קדושת

אדמו"ר מנחם מענדל

זצוקלה"ה נבג"מ זי"ע

שניאורסאהן

מליובאוויטש

•

בחוקותי

(חלק בז שיחה א)

יוצא לאור על ידי מערכת

„אוצר החסידים“

ברוקלין, נ.י.

770 איסטערן פארקוויי

שנת חמשת אלפים שבע מאות שמונים וחמש לבריאה

מחזור הראשון של לימוד הלקוטי שיחות
שבוע חג הפסח, טריכא ניסן, ד'תשפ"ה (ב)

LIKKUTEI SICHOT

Copyright © 2025

by

KEHOT PUBLICATION SOCIETY®

770 Eastern Parkway / Brooklyn, New York 11213

(718) 774-4000 / FAX (718) 774-2718

editor@kehot.com / www.kehot.org

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior permission from the copyright holder.

Kehot Publication Society® and the Kehot logo are registered trademarks of Merkos L'Inyonei Chinuch.

For dedications of the weekly Sichos, please contact us at: dedications@kehot.com

בחוקותי *

„אמרו חכמים⁹ אין בין כו״, וכדלקמן ס״ח.

פון די סתירות צו דעת הרמב״ם הנ״ל¹⁰ – אַז בימות המשיח וועט ניט בטל ווערן „דבר ממנהגו של עולם. . . אלא עולם כמנהגו נוהג״ – געפינט מען לכאורה דעם מאמר אין תורת כהנים¹¹ בפרשתנו אויפן פסוק¹² „ועץ השדה יתן פרי״ – „ומנין שאף אילני סרק עתידים להיות עושים פירות ת״ל ועץ השדה יתן פרי״; און עד״ז שטייט אין סוף מס׳ כתובות „אמר רב חייא בר אשי אמר רב עתידין כל אילני סרק שבארץ ישראל שיטענו פירות שנאמר¹³ כי עץ נשא פרי תאנה וגפן נתנו חילם״ – וואָס דאָס איז דאָך אַן ענין פון ביטול מנהגו של עולם¹⁴.

א. אין פרק הסיום פון הלכות מלכים¹ זאָגט דער רמב״ם: אל יעלה² על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם, או יהי³ שם חידוש במעשה בראשית, אלא עולם כמנהגו נוהג³, וזה שנאמר בישעי⁴ וגר זאב . . . משל וחידה . . . שיהיו ישראל יושבין לבטח עם רשעי עכו״ם⁵ המשולים כזאב ונמר, שנאמר⁶ זאב . . . ויחזרו כולם לדת האמת, ולא יגזלו ולא ישחיתו, אלא יאכלו דבר המותר . . . שנאמר⁷ וארי . . . וכן כל כיוצא באלו הדברים בענין המשיח הם משלים. ובימות המלך המשיח יודע לכל לאי זה דבר ה׳ משל ומה ענין רמזו בהן.

און דערנאָך איז דער רמב״ם ממשיך⁸

(*) הדרן על הרמב״ם (וסיום מס׳ כתובות).
1) פ״ב ה״א.

2) ראה בפ״י ואם יעלה על הדעת – ברמב״ם רפ״א (הדרן לרמב״ם (קה״ת, ברוקלין, יא ניסן תשמ״ה) ס״ט).

3) וכ״ה בהל׳ תשובה פ״ט בסופו („כמנהגו הולך״). פיה״מ סנהדרין – הובא לקמן הערה 77.
4) יא, ו.

– מה שהקשה הרמב״ם ממה שנאמר בישעי – ולא הקשה ממשׁנ בתורה (פרשתנו כו, ו) והשבתי ח׳ רעה״ (וכהשגת הראב״ד, הובא לקמן בפנים ס״ג) – כי פסוק זה אפשר לפרשו כהרמב״ן עה״פ (וראה אגרת תחיית המתים להרמב״ם) „שלא יבואו חיות רעות בארצכם כי בהיות השובע וברבות הטובה והיות הערים מלאות אדם לא תבואנה חיות בישוב״. ולפ״ז אינו ביטול מנהגו של עולם ואין צריך לדחוק בכתוב שנאמר דרך משל. וראה לקמן בפנים סעיף ג.

5) שינוי הצענזאר וצ״ל „גויים״ או „אומות העולם״.

6) ירמ׳ ה, ו.

7) ישעי׳ שם, ז.

8) שם ה״ב. וכ״ה במקומות שבהערה 3.

9) ברכות לד, ב. וש״נ.

10) וראה דברי הרמב״ם עצמו בזה אגרת תחה״מ שלו אות ו׳ (הובא לקמן ס״ז).

11) הובא בפרש״י עה״פ.

12) כו, ד.

13) יואל ב, כב.

14) ולהעיר מהחילוק בין שני סוגי אילנות אלו, עץ מאכל ואילני סרק, הוא גם בהלכה (וראה גם לקמן הערה 52): בעץ מאכל נאמר (שופטים כ, ט) „לא תשחית את עצה״, רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אותו תשחית וכרת״ (שם, כ), משא״כ אילני מאכל (ב״ק צא, סע״ב. רמב״ם הל׳ מלכים פ״ה ה״ח ט״ז).

(*) ואין להקשות (עי״פ הנ״ל בפנים): מכיון שאילני מאכל אסור לקצוץ אפילו בחורף, שאז אין עושין פירות, כיון שבקוץ עושין – למה מותר לקצוץ אילני סרק בזה״ז, הרי (אנ״פ) שעשכשו אילני סרק (הם יטענו פירות לעת״ל)?

כי התורה בעצמה חילקה בזה, ואמרה „עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אותו תשחית גו״, דהיינו

(משא"כ דברי הנביאים) אָז זיי זיינען בלויז אַ משל, איז נאָכמער שווער בנדוד'ד, ווייל]

דער מאמר הנ"ל אין תו"כ קומט בהמשך צו כמה ברכות וואָס זייער תוכן איז דוקא ברכות גשמיות, כולל אויך די ברכה פון פסוק¹⁹, ונתנה הארץ יכולה ועץ השדה יתן פריו" – „לא כדרך שהי עושה עכשיו אלא כדרך שעושה בימי אדה"ר. . . נזרעת ועושה פירות בן יומה . . . נטוע ועושה פירות בן יומה . . . העץ נאכל", והיינו אָז די ברכה איז כפשוטה, בגשמיות ממש²⁰.

ועד"ז אין כתובות ווערט די מימרא געבראַכט בהמשך²¹ צו כמה מאמרים²² וואָס מוזן געטייטשט ווערן כפשוטם, ולדוגמא²³: „ר' חנינא מתקן מתקלי' כו' קטיגוריא בת"ח כו'" – איז מסתבר אָז אויך דער מאמר (עתידין כל אילני סרק כו') מיינט כפשוטו²⁴.

*19) פרשתנו כו, ד.

20) משא"כ במחז"ל שבת (ל, ב), „עתידיים אילנות שמוציאין פירות בכל יום" (בלי הדגשה „כדרך שעושה בימי אדה"ר"), אין מוכרח שהוא כפשוטו. וראה לקמן הערה 77.

21) ראה תוס' כתובות קיב, ב ד"ה עתידין: לפי שרוצה לסיים בדבר טוב נקט לה הכא. אבל ע"פ הידוע שגם כשמרו"ל בא כדי לסיים בטוב וכיו"ב ישנה שייכות ביניהם – מסתבר לומר, שעכ"פ שווים הם בזה שכולם פירושם כפשוטם. וראה לעיל בגמ' שם קיא, ב „דאיירי בהני מילי" (ל' התוס' שם). וראה הערה 24.

22) שם קיב, א.

23) שם, סע"א ואילך.

24) וגם (במאמר זה עצמו) – הרי מביא ראי' מהכתוב „עץ נשא פריו תאנה וגפן נתנו חילם" שמדובר בפשטות ע"ד גידול הפירות. משא"כ לפנ"ז בכתובות שם (קיא, ב), „אין לך כל אילן סרק שבא"י שאינו מוציא משוי שתי אתונות", שלמדן מהכתוב (ויחי מט, יא), „ולשורקה בני אתונות" שאי"ז „פשטי' דקרא". וראה המשך הגמ' שם.

ב. לכאורה וואָלט מען געקענט ענט-פערן¹⁴, אָז לדעת הרמב"ם זיינען אויך די מאמרי חז"ל הנ"ל אַ „משל וחידה", ולדוגמא¹⁵:

עץ מאכל מיינט (כמחז"ל¹⁶) תלמידי חכמים, און מיט „אילני סרק" ווערט געמיינט – עמי הארץ; און לעתיד לבא וועלן אויך אילני סרק – עמי הארץ – אַרויסגעבן פירות, דאָס הייסט – זיי וועלן ווערן תלמידי חכמים¹⁷ (אַדער אָז אַנדער פירוש כיו"ב¹⁸).

מען קען אָבער אַזוי ניט לערנען, ווייל [נוסף אויף דעם וואָס בכלל איז שווער צו זאָגן¹⁹ אָף דברי תנאים ואמוראים

14) ודוחק גדול לומר שהרמב"ם ס"ל שהמאמר בתו"כ והמ"ד בגמ' סוף כתובות הוא דלא כשמואל דאין בין עוה"ז לימיה"מ אלא כו' (שהרמב"ם פסק כוותי' – ראה לקמן ס"ח). וכדמוכח גם מזה שבפיה"מ (שהובא לקמן הערה 77) מסביר מרו"ל ודעת התכם דארץ ישראל תוציא גלוסקאות, ולא כתב שהוא דלא כשמואל (וכדעת חכמים בשבת סג, א).

15) ראה עד"ז בענף יוסף לע"י כתובות שם. ולהעיר גם מעיון יעקב שם.

16) ראה תענית ז, א.

17) ראה רמב"ם סוף הל' מלכים.

18) ע"פ מרו"ל סוטה (מו, סע"א). וראה ב"ר פ"ל, ו. ועוד. וראה לקו"ש ח"ד ע' 1114 (ואילך) „מאי פירות. . . מצות" – שגם אלו שבוה"ז הם רק בסוג ד, מלאים מצות כרמון" (ברכות נו, א. וש"נ), לעת"ל יעשו הרבה מצות ומע"ט.

19) אבל ראה רמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב (וראבי"ד שם). פיה"מ שבהערה 77.

שהאיסור הוא לקצוץ אילן שהוא (עתה) בסוג „עץ מאכל" (ואילן שהוא בסוג זה – גם בחורף אסור לקצוץ): אבל אילן שאינו בסוג זה, שהוא אילן סרק, אע"פ שלעת"ל יעטון פירות – אינו בכלל האיסור (ובפרט ע"פ זלמן פרינס סעיף ו'), דזה שלעת"ל יעטנו פירות הוא חידוש בהאילנות. * (ובפרט דבעל המאמר בכתובות הוא רב.

און דער חילוק ביניהם איז: לפי התור"כ וועט לעת"ל זיין אַ שינוי אין מנהגו של עולם, אָבער לויט דער גמרא וועט אין וועלט בכלל (אין חוץ לארץ) ניט זיין קיין שינוי ממנהגו של עולם, נאָר אין א"י וועט זיין אַ הנהגה מיוחדת.

און דער ראב"ד נעמט אָן כשיטת התור"כ אַז „אילני סרק (סתם) עתידים להיות עושים פירות“, דמזה מוכח, כנ"ל, אַז ס'וועט זיין ביטול מנהגו של עולם,

[וואָס אַזוי איז עס אויך בנוגע זיין השגה פון פסוק, „והשבתי חי' רעה מן הארץ“ אַז דאָס מיינט כפשוטו (דלכאורה, קען מען לערנען אַז אויך דער פסוק מיינט בדרך משל (כנ"ל), אָבער ער איז דאָס שולל) – היות אַז פון דרשת התור"כ עה"פ – ר' יהודה אומר מעבירן מן העולם ר' שמעון אומר משביתן שלא זייקו (ובפרט אַז זיי זיינען משנה פון לשון הפסוק „מן הארץ“ און זאָגן „מן העולם“) – איז מוכח אַז דאָס מיינט כפשוטו];

משא"כ דער רמב"ם נעמט אָן (לפי דעת הרדב"ז) כלשון הגמרא, אַז דאָס רעדט זיך בלויז בנוגע אילני סרק שבארץ ישראל, וואָס דערפאַר איז „ראוי להאמין . . שהדברים הם גם כפשוטם בארץ ישראל . . אבל בשאר ארצות עולם כמנהגו נוהג“.

ד. אָבער דער פירוש הרדב"ז איז לכאור' ניט מובן, ובפרט מסביר זיין לפי"ז דעת הרמב"ם:

(א) וויבאַלד דער רמב"ם זאָגט סתם אַז בימות המשיח וועט ניט בטל ווערן

לתחילת הכתוב, ונתנה הארץ יבולה". אלא ש"ל שכל הברכות לישראל – בפשטות הכוונה לבני"ז בזמנים כתיקונם – כשישראל בארצם. וראה דרשת התור"כ בפירוש „ונתתי גשמיכם בעתם“.

ג. והנה אויף דברי הרמב"ם הנ"ל איז דאָ די השגה פון ראב"ד²⁵ פון דעם פסוק (בפרשתנו²⁶), „והשבתי חי' רעה מן הארץ“, וואָס איז (ניט קיין משל וחידה, נאָר) אַן ענין כפשוטו.

און דער רדב"ז על אתר ענטפערט השגת הראב"ד: ואין זו השגה כשם ששאר הכתובים משל גם זה משל (און איז ממשיך) אבל מה שראוי להאמין בזה שהדברים הם גם כפשוטם בארץ ישראל כדכתיב²⁷ לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ, הארץ הידועה. וכן והשבתי חי' רעה מן הארץ, אבל בשאר ארצות עולם כמנהגו נוהג והכתובים הם משל שכן כתוב²⁸ ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה ובא"י²⁹ יתקיים הפשט והמשל.

ועפ"ז יש לומר, לכאורה, אַז די פלוגתא פון רמב"ם מיטן ראב"ד איז תלוי אין דעם חילוק צווישן די צוויי מאמרי חז"ל הנ"ל (פון תור"כ און מס' כתובות) בשייכות צו אילני סרק:

אין גמרא שטייט „אילני סרק שבארץ ישראל“, משא"כ אין תורת כהנים שטייט „אילני סרק“ סתם, וואָס פון פשטות הלשון איז משמע אַז עס רעדט זיך ניט נאָר וועגן די אילני סרק פון ארץ ישראל, נאָר וועגן אַלע אילני סרק שבכל העולם כולו³⁰.

(25) וכן בהל' תשובה פ"ח שם.

(26) כו, ו.

(27) ישעי' יא, ט.

(28) שם ב, ד (ושם: לא ישא).

(29) ראה ג"כ רמב"ן הנ"ל הערה 4. אגרת

תחית המתים שם.

(30) ובפרט שבהפסוק עליו קאי (כו, ד) לא נאמר „בארצכם“, „הארץ“ וכיו"ב (ע"ד שנאמר בפסוק שם, ה'ו). ודוחק לומר שבהמשך

הרמב"ם וועט לעת"ל אויך אין ארץ ישראל זיין עולם כמנהגו נוהג.

ה. אין ספר עבודת הקודש³⁴ איז ער מסביר, אַז „עולם כמנהגו נוהג“ מיינט אַז דער אויבערשטער וועט לעת"ל ניט מחדש זיין דברים חוץ מן הטבע; אַלע ענינים אין דער בריאה וועלן זיין „על טבעם ושרשם כמו שהיו בתחלת היותם ובריאתם“³⁵. איז דעריבער קיין סתירה ניט פון דרשת התו"כ הנ"ל אַז „העץ עתיד להיות נטוע ועושה פירות בן יומה“ ומכמה מרז"ל כיו"ב – ווייל דער מיט וועט זיך ניט אויפטאָן אַ חידוש וואָס איז ניט אין גדר הטבע, היות אַז בתחלת הבריאה איז דער מנהג טבעי געווען אַז „עושה פירות בן יומה“³⁶.

עפ"ז יש לומר אויך בנוגע די צוויי ענינים שבפרשתנו – והשבת חי' רעה מן האָרץ און אילני סרק יעשו פירות – אַז לדעת הרמב"ם הייסט דאָס ניט ביטול דבר ממנהגו של עולם, ווייל אזוי איז געווען דער מצב בתחילת הבריאה קודם חטא עה"ד – דעמאָלט האָבן אַלע אילנות נושא פירות געווען און קיינע חיות האָבן ניט מזיק געווען³⁷;

נאָר דורך דעם חטא עה"ד, ווען דער אויבערשטער האָט געזאָגט „וקוץ

„דבר ממנהגו של עולם“ – איז מובן אַז אין דעם איז נכלל אויך א"י, ווייל אויב אין א"י וועלן זיין אָט די נסים בגשמיות איז דאָס (אויך) ביטול מנהגו של עולם³¹.

ב) אין דער צייט פון בן כוזיבא, וואָס „דימה הוא (ר' עקיבא) וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח“³² – „דימה“ עד כדי כך אַז מאַיז געגיינגען במלחמה (1290) ע"פ ציוויו. (וואָס דערפון איז דער רמב"ם³³ מוכיח אַז דער מלך המשיח דאָרף ניט מאַכן קיין אותות ומופתים, און אַז אויך בימיו וועט זיין עולם כמנהגו נוהג, וכדלקמן סעיף יו"ד) – זיינען די נסים ניט געווען אויך ניט אין ארץ ישראל.

דעריבער איז מסתבר לומר, אַז לדעת

31) ואולי יל"פ כוונת הרדב"ז שזה יהי' בא"י לא בתור ביטול מנהגו של עולם כ"א רק נס דבני" בא"י, שענין שנעשה בדרך נס, מוגבל בזמן או במקום אינו ביטול מנהגו של עולם*

– ע"ד המן וכו' בהיותם במדבר, שירד להם ארבעים שנה רצופות דבר יום ביומו, ומ"מ אינו ביטול מנהגו של עולם, מכיון שזה הי' רק בזמן ומקום מסוים, ובשאר המקומות והזמנים נשאר הטבע בתקפו. וכן זה שא"י היא „ארץ . . צבי“ (ירמי' ג, יט. וראה דניאל יא, מא (ובמצוד' ובהנסמן עה"ג ר"ה יג, א) בזמן שיושבי' עלי' – רווחא, ובזמן שאין יושבי' עלי' – גמדה (גיטין נז, א. ועוד); ועשרה נסים שנעשו לאבותינו בביהמ"ק (אבות פ"ה מ"ה – הפרק דשבת זו (תשמ"ה)) – שכ"ז אינו ביטול מנהגו של עולם, אלא נס המחודש מפני דבר שנתחדש. ועד"ז – והשבת חי' רעה מן הארץ. וצ"ע בהא שאבני א"י כבידות מאבני חו"ל (כתובות קיב, סע"א ותוד"ה רב חנינא שם. ערוך ערך תקל. ריטבי"א כתובות שם) – אבל דוחק לפרש כן, שתהי' הנהגה קבועה ותמידית בא"י בימיה"מ – באופן של נס (ולא – יבטל מנהגו של עולם).

32) ל' הרמב"ם הל' מלכים פ"א ה"ג.

33) שם.

* ועפ"ז בטלה התמי' על הרמב"ם ממש"נ (מיכה ז, טו): כימי צאתך מארמ"צ אראנו נפלאות.

34) ח"ב פל"ח.

35) ל' עבודת הקודש שם.

36) עיי"ש בארוכה.

37) רמב"ן פירשתנו כו, ו. וראה גם רמב"ן דרשת תורת ה' תמימה (ירושלים תשכ"ג) ע' קנד"ה.

[משא"כ, וגר זאב עם כבש" (שמפרש הרמב"ם שהוא משל) – י"ל דס"ל להרמב"ם (משא"כ להרמב"ן) שהוא ביטול מנהגו של עולם, לפי שגם קודם החטא, כשלא הי' חיות רעות בעולם, היו בע"ח טורפים זא"ז בשביל מזונם (אבל לא להזיק) ולא הי' מצב של „וגר זאב עם כבש“. ואכ"מ. ועצ"ע.]

(שבפרשתנו) „ועץ השדה יתן פריו“, וואָס ווייזט אויף אַ נתינה רגילה פון עצי השדה: און די גמרא לערנט עס אָפּ פון דעם כפל ושינוי הלשון אין פסוק „כי עץ נשא פריו תאנה וגפן נתנו חילם“, וכפרש״י: „מדכתיב תאנה וגפן נתנו חילם הרי עץ פרי אמור מה תל כי עץ נשא פריו אף אילני סרק ישאו פרי״. ד.ה. דער פסוק איז מדגיש און א) טיילט אָפּ דעם „עץ“ (אילני סרק) פון תאנה וגפן („עץ פרי״) ב) אַז ביי „עץ פרי״ איז דאָס באופן פון „נתנו חילם“, אַ נתינה און ג) לויט זייער תכונה און קראַפט („נתנו חילם“) און ד) באַ אילני סרק איז דאָס באופן פון „נשא“, כאילו אַז ער איז נושא אַ צווייטע זאַך, ניט דורך גידול רגיל⁴²].

ועפ״ה הנ״ל יש לומר, אַז דער חילוק צווישן תו״כ און גמרא איז פאַרבונדן מיט דער מחלוקת וואָס מען געפינט אין בראשית רבה⁴³ – צי בתחלת הבריאה האָבן אילני סרק (דעתה) געהאַט פירות, אָדער ניט⁴⁴:

דער תו״כ איז קאי בשיטת ר״פ (אין ב״ר), וואָס ער לערנט אָפּ פון „עץ עושה פרי (אַז) אפילו אילני סרק עשו פירות“; ולפי זה איז דאָס וואָס „אילני סרק עתידים להיות עושים פירות“ ניט קיין שינוי של חידוש במעשה בראשית, נאָר עס איז חוזר ונייער טבע אילן זה

ודרדר תצמיח גו³⁸, זיינען אַ חלק פון די אילנות געוואָרן אילני סרק³⁹ און אין אַ טייל פון די חיות איז געוואָרן אַ נטי טבעית צו מזיק זיין³⁷.

וויבאַלד אָבער אַז בימות המשיח וועט די וועלט צוקומען צום מצב אין וועלכן זי איז געשטאַנען קודם חטא עה״ד⁴⁰, איז דאָס טבעו און „מנהגו של עולם“ באותו הזמן⁴¹.

ו. ויש לקשר זה מיט נאָך אַ שינוי (עיקרי) צווישן לשון התו״כ און לשון הגמרא בנוגע צו אילני סרק: אין תו״כ איז דער לשון „אילני סרק עתידים להיות עושים פירות“, משא״כ אין גמרא איז דער לשון „שיטענו פירות“.

„עושים פירות“ (ווי אין תו״כ) איז משמע, אַז די אילני סרק וועלן אַרויס-געבן פירות אין דעם זעלבן אופן ווי די אַלע אילני מאכל זיינען „עושים פירות“; משא״כ לויט דער גמרא איז דאָס באופן של „יטענו“, וואָס ווייזט ניט אויף אַ גידול רגיל פון אַז אילן, נאָר זיי זיינען „טוען“ אַ זאָך וואָס איז בעצם ניט שייך צו זיי

[און דאָס איז בהתאם מיטן חילוק בהפסוקים פון וועלכע זיי לערנען דאָס אָפּ: דער תו״כ לערנט עס אָפּ פון פסוק

38) בראשית ג, יט.

39) ראה רמב״ן עה״ת בראשית א, יא: וא״כ נאמר כי מקללת ארורה האדמה (שם ג, יז) היו סרק (וכ״ה באוה״ח עה״פ). וראה דרשת תורת ה' תמימה הנ״ל. קרבן אהרן לתו״כ שם.

40) ראה רמב״ן שם ובדרשת תורת ה' תמימה הנ״ל.

41) ולהעיר (יתירה מזו) מירוש' שביעית פ״ד ה״ח: כי עץ נשא פריו מגיד שלא נשא פריו בעוה״ז וגפן ותאינה נתנו חילם מגיד שלא נתנו חילם בעוה״ז.

42) ראה חדא״ג כתובות שם.

43) פ״ה, ט.

44) בירושלמי כלאים פ״א ה״ז (לפי הפ״מ) לב' המ״ד היו אילני סרק בתחלת הבריאה שלא נשאו פירות, אלא שלחוד מ״ד בזה שהוציא אילני סרק „עברה על גזרותיו של הקב״ה ולחד מ״ד „שמחה בציווי והוסיפה אילני סרק“ – „שהן צריכין לתשמישו של אדם לעצים ולבנין“. וראה מראה הפנים לירושלמי שם. מפרשים לב״ר שם. וראה בהנסמן לעיל הערה 39.

דעם פסוק שבפרשתנו (וועלכער רעדט בדלעת^ל) „ועץ השדה יתן פריו“.

(ב) אפילו מ'זאָל לערנען אַז הנאמר „כדרך שעשתה בימי אדה״ר“ גייט אויך אויף אילני סרק⁴⁷ און דעת התו״כ איז כדעת ר״פ אַז ס׳איז געווען אַזוי אויך בתחלת הבריאה – איז ניט אינגאַנצן גלאַטיק: דעת ר״פ איי, אַז מצד הבריאה עצמה (מצד ציווי הקב״ה) האָבן גע- דאַרפט זיין אילני סרק, נאָר די ארץ האָט משנה געווען מהציווי און אילני סרק האָבן אַרויסגעגעבן פירות (און נאָכן חטא איז דער שינוי בטל געוואָרן). קומט אויס, אַז מנהגו של עולם (מצ״ע) איז פאַרקערט⁴⁸, אַז עס זאָלן זיין אילני סרק.

(ג) ובכל אופן: ס׳איז בכלל שווער צו לערנען אַזוי דעת הרמב״ם, וואָרום פון תוכן והמשך דבריו איז מוכח אַז ער איז שולל ניט נאָר אַ חידוש במעשה בראשית, והיינו שולל אַ זאָך וועלכע איז קיינמאָל ניט געווען במעשה בראשית, נאָר ער איז שולל ביטול „דבר ממנהגו של עולם“⁴⁹ (נאָר – „עולם כמנהגו נוהג“).

(47) והיינו שמ״ש לפני׳ „לא כדרך שהיא עושה עכשיו אלא כדרך שעשתה בימי אדה״ר“ היא הקדמה כללית, ואח״כ מפרט הפרטים „ומנין שהעץ עתיד להיות נטוע .. בן יומה .. מנין שהעץ עתיד להיות נאכל כו׳ ומנין שאף אילני סרק כו״. אבל ראה רמב״ן בראשית א, כט (בסופו) דלא הי׳ כן (שהעץ נאכל) לפני החטא. וכ״ה לפרש״י בראשית (שם, יא) שבזה קלקלה „ולא עץ פרי“.

(48) אף שלהרמב״ן (בראשית א, יא) ועוד הוא כדלעיל ס״ו, שבטבע מתחילה עשו גם אילני סרק פירות.

(49) ועפ״ז מובן ב׳ הלשונות ברמב״ם שם. ומה שכתבם בסדר זה דוקא – י״ל שהם בסדר דזו ואצ״ל זו. וראה לשונו בפ״א ריש ה״ג הובא לקמן בפנים ס״י.

וועלכע איז געווען אין עם בתחילת הבריאה,

(און דאָס קומט בהמשך צו די פריער- דיקע דרשות אין תו״כ אויף דעם פסוק „ועץ השדה יתן פריו“, „לא כדרך שהיא עושה עכשיו אלא כדרך שעשתה בימי אדה״ר .. עץ פרי עושה פרי למינו⁴⁵ מלמד שבו ביום שהוא נטוע בו ביום עושה פירות“. ועד״ז דער ענין פון „העץ עתיד להיות נאכל“ אַז עס וועט זיין ווי ס׳איז געווען בימי אדה״ר, ווי מ'לערנט דאָס אָפּ פון פסוק⁴⁵ „עץ פרי“.

משא״כ די גמרא האַלט ווי דער מ״ד⁴⁶ אַז בתחילת הבריאה האָבן אילני סרק ניט נושא פירות געווען. קומט אויס אַז דאָס וואָס זיי וועלן נושא פירות זיין לעתיד, איז אַ שינוי של חידוש. און דעריבער איז דאָס באופן של „יטענו“, „נשא פריו“, ניט באופן רגיל וטבעי.

ז. אָבער כד דייקת שפיר קען מען אַזוי ניט לערנען, ווייל:

(א) דער פירוש הנ״ל אין תו״כ (אַז ביי אילני סרק וועט דער שינוי קענען זיין (און זיין) לעתיד ווייל אַזוי איז געווען בתחלת הבריאה) – איז ניט גלאַטיק:

ביי די פריערדיקע ענינים פון פסוק, שטייט אין תו״כ בפירוש אַז דאָס איז „כדרך שעשתה בימי אדה״ר“ און מ'לערנט עס אָפּ פון די לשונות הפסוקים בימי אדה״ר (במעשה בראשית); משא״כ בנוגע צו אילני סרק שטייט ניט אין תו״כ „כדרך שעשתה בימי אדה״ר“ (וכיו״ב), און דאָס וואָס אילני סרק עתידים להיות עושים פירות לערנט מען אָפּ פון

(45) בראשית א, יא.

(46) כ״ה בפשטות לדעת ר״י בר״ש – בב״ר שם. ולהירושמי כ״ה לכו״ע (כבהערה 44).

און עס איז דאָך פשיטא אַז די ענינים (שינוים) הנ"ל זיינען ניט „מנהגו של עולם“;

פירוש „מנהגו של עולם“ איז ווי עולם פירט זיך בפועל בקביעות – איז קיין נפק"מ ניט ווען די קביעות ההנהגה איז געשאפן געוואָרן – צי בתחילת הבריאה ממש אָדער שפּע־טער⁵⁰; לאחרי ווי ס'איז נקבע געוואָרן אין דער טבע פון אילני סרק אַז זיי זאָלן ניט אַרױסגעבן קיין פירות און אַז די חיות רעות זאָלן מזיק זיין און די אילנות וחיות פירן זיך אַזוי טויזנטער יאָרן בלי שינוי – איז דאָס „מנהגו של עולם“. און אויב עס ווערט אַ שינוי, זיי פירן זיך היפך הנהגתם וו, איז דאָס ביטול דבר ממנהגו של עולם.

(ס'האָט אינגאַנצן ניט קיין אָרט צו זאָגן, אַז טבעס דאילני סרק לא נשתנה, אויך בזה"ז זיינען זיי אילנות עושים פירות, נאָר דורך אַ סיבה שחזוץ מהם (די גזירה פון דעם אויבערשטן) איז בפועל⁵¹ וואַקסן ניט קיין פירות אויף זיי (ועד"ז בנוגע לבע"ח); נאָר דער פירוש איז אַז נאָכן חטא עה"ד איז בטל געוואָרן זייער פריערדיקער טבע⁵², בזה"ז זיינען זיי בטבעס אילני סרק (און – חיות טורפות)).

ח. וועט מען דאָס פאַרשטיין בהקדם תוספת ביאור אין דעת הרמב"ם:

דאָס וואָס דער רמב"ם נעמט אָן אַז בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג איז, לכאורה, ווייל ער האַלט ווי די דיעה וואָס ער ברענגט⁵³ אַז „אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שיעבוד מלכיות בלבד“, דעת שמואל אין גמרא⁵⁴.

זיינען באַוואוסט די קושיות וואָס דער לחם משנה⁵⁵ פרעגט אויף דעם: מ'געפינט אַז דער רמב"ם פסק'נט להלכה בסתירה לזה:

(א) אין גמרא שטייט⁵⁴: ואמר ר' חייא בר אבא אמר ר' יוחנן כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם הבא עין לא ראתה אלקים זולתך⁵⁶. ופליגא דשמואל דאמר שמואל אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שיעבוד מלכיות בלבד כו'.

און דער רמב"ם פסק'נט⁵⁷ ווי ר' חייא בר אבא (דפליג אשמואל): „אמרו חכמים כל הנביאים כולן לא ניבאו אלא לימות המשיח אבל העולם הבא עין לא ראתה אלקים זולתך“.

(ב) די משנה זאָגט⁵⁸: לא יצא האיש לא בסייף ולא בקשת כו' ואם יצא חייב חטאת. ר' אליעזר אומר תכשיטין הן לו, וחכמים אומרים אינן אלא לגנאי שנאמר²⁸ וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא ישא גוי אל גוי חרב

50 והרי אפי' כללות ההנהגה הטבעית שנקבעה באופן ש„לא ישבותו“ נעשתה רק אחר המבול (נח ת, כב).

51 וע"ד כשאין מטר יורד.

52 וי"ל שלכן מותר להרכיב אילני סרק זה על זה אע"פ שאינו מינו (רמ"א יו"ד סרצה" ס"ו). וראה שם ס"ג וש"ך שם סק"ג. וכ"ה לדעת הרמב"ם – ראה מראה הפנים לירושלמי שבהערה (44) – כי בזה"ז אין בהם כלל הכח והטבע לעשות פירות. ולעת"ל יהי' זה חידוש וביטול טבעם של עכשיו.

53 הל' מלכים פי"ב ה"ב. הל' תשובה ספ"ט.

54 ברכות לד, ב.

55 הל' תשובה פי"ח ה"ז.

56 ישעי' סד, ג.

57 הל' תשובה שם, וכן בפיה"מ סנהדרין פי" (בהקדמתו ד"ה ועתה אחל) הביא מאמר דר"ח ב"א אר"י וגם הא דאין בין העוה"ז כו'.

58 שבת סג, א.

שלימות השכר איז צו נשמות בגופים) – איז תחיית המתים אַ באַזונדער ענין, ניט קיין „חלק“ פון ימות המשיח;

אַבער לויט שיטת הרמב"ם⁶³, אַז עולם הבא מיינט עולם הנשמות (בלי גופים), און עולם התחי' איז ניט דער תכלית שלימות השכר, נאָר תחיית המתים וועט זיין אין דעם זמן ותקופה פון ימות המשיח איידער די נשמה קומט צו עולם הבא – קומט אויס, אַז לויט שיטת הרמב"ם וועט זיין אַ חידוש במעשה בראשית (תחיית המתים) אין ימות המשיח. איז ווי קען מען זאָגן אַז בימות המשיח לא יבטל דבר ממנהגו של עולם?

דאַרף מען זאָגן, אַז לויטן רמב"ם זיינען דאָס צוויי באַזונדערע ענינים און – אין באַזונדערע זמנים: עס איז דאָ דער ענין וזמן אין ימות המשיח וואָס איז פאַרברנדן מיט ביאת המשיח, און עס איז דאָ אַ באַזונדער ענין וזמן נוסף, וועלכער וועט נתוסף ווערן לאַחרי תקופת התחלת ימות המשיח. עס וועלן צוקומען הנהגות, זאָכן וועלכע דער אויבערשטער וועט טאָן אין יענעם זמן, כולל אויך ענינים פון שינוי מנהגו של עולם⁶³. דאָס וועט זיין אין אַ שפּע-

ולא ילמדו עוד מלחמה (ואי תכשיטין ינינהו לא יהו בטלין לעתיד – רש"י). און אין גמרא דאָרט זיינען פאַראַן צוויי דיעות: לויט איין דיעה האַלט אויך ר' אליעזר אַז כלי זיין בטלין לימות המשיח, ופליגא דשמואל . . מסייע לי לר' חייא בר אבא, און לויט אַ צווייטער דיעה האַלט ר' אליעזר אַז אינן בטלין לימות המשיח, „היינו דשמואל ופליגא דר' חייא בר אבא“. אַבער דעת חכמים איז לכּוּע אַז כלי זיין בטלין לימות המשיח, און דעריבער אם יצא בסייף כו' – חייב חטאת.

און דער רמב"ם פסק'נט⁵⁹ ווי די חכמים, וועלכע האַלטן לכל הדעות ניט ווי שמואל, כּו"ל.

ט. איז דער ביאור בזה: לכּאורה, ווי זאָגט דער רמב"ם אַז בימות המשיח לא יבטל דבר ממנהגו של עולם און עס וועט ניט זיין קיין חידוש במעשה בראשית – ס'איז דאָך אַ עיקר מ"ג העיקרים⁶⁰ אַז עס וועט זיין תחיית המתים⁶¹ (וואָס איז ביטול מנהגו של עולם און חידוש במעשה בראשית)?

בשלמא לויט די שיטות⁶² אַז עולם התחי' איז עולם הבא (און דער תכלית

תשובות וביאורים* (קה"ת, ברקלין, תשל"ד) סי"א ע' 57 הערה 23. וש"נ.

63) ה' תשובה שם. פיה"מ סנהדרין שם. אגרת תחיית המתים (אות ר'). וראה עבודת הקודש ח"ב פמ"א בארכובה.

63*) עפ"י יומתק זה שהרמב"ם מפרט בפ"א שם (הובא לקמן בפנים סיו"ד): „אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחי' מתי"ט –

(* אגרות קודש כ"ק אדמו"ר שליט"א כ"ך ב' ע' עו. המו"ל.

59) ה' שבת פ"ט ה"א (משיעורי הרמב"ם דשבוע זה (תשמ"ה) – בהחלוקה דג"פ ליום).

60) פיה"מ להרמב"ם סנהדרין שם בסוף הקדמתו.

61) ועד שהכופר בזה אין לו חלק לעוה"ב (משנה סנהדרין שם. רמב"ם ה' תשובה פ"ג ה"ו). ובפיה"מ שם ד"ה ועתה אחל: ואין דת ולא דבקות בדת יהודית למי שלא יאמין זה).

62) ראה ראב"ד ה' תשובה פ"ח ה"ב ובכ"מ שם. רמב"ן בשער הגמול. וכ"ה ההכרעה בתורת החסידות – ראה לקו"ת צו טו, ג. ש"ש סה, סע"ד. דרמ"צ יד, ב (וכ"ה האמת ע"פ הקבלה"). וראה

ומחדש דברים בעולם או מחי' מתים וכיוצא בדברים אלו, אין הדבר כך⁶⁷ שהרי ר' עקיבא חכם גדול מחכמי המשנה הי' והוא הי' נושא כליו⁶⁸ של בן כוזיבא המלך והוא הי' אומר עליו שהוא המלך המשיח⁶⁹, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעונות⁶⁹, כיון שנהרג נודע להם שאינו.

טערידיקן זמן⁶⁴ אין ימות המשיח גופא⁶⁵.

י"ד. ועפ"ז איז מובן וואָס אין אָנ־פּאַנג פּרק יב, ווען דער רמב"ם שרייבט „אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם“, ברענגט ער אויף דעם ניט קיין ראי' והוכחה, ווי ער ברענגט אין דעם פריערדיקן פרק⁶⁶ אויף דעם אַז משיח דאַרף ניט באַווייזן קיין אות ומופת

– וז"ל: ואל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים

(67) ולכן שולל הרמב"ם (ע"פ הלכה זו) – מרז"ל בדקוהו ולא הי' מורח ודאין וקטלוהו (סנהדרין צג, ב), כ"א „שנהרג בעונות“ כדלקמן. וראה לקמן הערה *69.

(68) המקור ע"ז – וכן מקור ההיתר לחכם גדול (רב מובהק דכל הדור ופרנס דכל הדור – ספרי ט"פ ברכה) – להיות נושא כלים – הרי יתרה מזו הנהגת דוד המלך (ש"א טז, כא). ולהעיר שהי' מלחמת הצלה דכל ישראל ואה"ק כו, וקרוב לומר שהי' פקרו⁷⁰ בגוף המלחמה לבטל (הגזירות) והריגות שיהיו כמה בני' בחיים*.

(69) לא רק ב, חזקת משיח. וראה לעיל סוס"ד. *69) וראה גם רמב"ם הל' תעניות פ"ה ה"ג: ודימו כל ישראל וגדולי החכמים שהוא המלך המשיח ונפל ביד הרומיים* ונהרגו כולם.

בהשגת הראב"ד בהל' מלכים: „והלא בן כוזיבא הי' אומר אנא הוא מלכא משיחא ושלחו חכמים לבדקו אי מורח ודאין או לא וכיון דלא עביד הכי קטלוהו“ (סנהדרין צג, ב). ובנ"כ שם (מגדל עוז, כסף משנה, רדב"ז (בתירוץ שני), לח"מ) תירצו שאגדות חלוקות הן, כי באיכ"ר (עה"פ בלע ה' ולא חמל – ב, ב, וכו"ה בירושלמי תענית פ"ד ה"ה) איתא – דלא כנגמ' – שאומות העולם הרגוהו ולא חכמים, והרמב"ם פסק כדיעה זו.

ואף דאפושי מחלוקת לא מפשינו, ובפרט מחלוקת במציאות – מי הרג את בן כוזיבא? י"ל דאין מחלוקת במציאות, לכר"ע (גם לדעת

כי נקט הכא כל הדברים שאכן יהיו סו"ס בימוה"מ (כמו שתהי' תחיית המתים), אלא שכ"ז הוא ענין נוסף שיהי' בזמן לאח"ז בימוה"מ גופא, ואי"ז ענינו של המלך המשיח וימוה"מ בתקופה הא' כבפנים. ולהעיר מפרקי הצלחה להרמב"ם: וזאת היא ראי' גמורה על שתחה"מ נתלית במשיח.

(64) ומ"ש הרמב"ם באגרת תחיית המתים שם: אלא יחי' את המתים בחפצו ורצונו כאשר ירצה ולמי שירצה או בימות המשיח או לפניו או כו' – אינו חולק על מרז"ל בכ"מ שתחה"מ תהי' בזמן מסוים*, כי"א כוונתו שביכולת ה' להחיות המתים (כאשר ירצה) בכל זמן שירצה, וכמובא בני"ד וש"ס וכו'.

(65) גם בשל"ה (כג, ב) ביאר שלדעת שמואל תהיינה ב' תקופות. אבל כתב „כי אפשר שכוונת שמואל הוא עד כלות אלף הששי הזה אבל אח"כ מודה שמואל לכל מה שאמרנו“, היינו באלף ה'. וממשיך „ואפשר אף באלף הששי מודה שמואל לכל מה שאמרנו כו' אמנם הנולדים בקדושה לא ישלוט בהם המות עוד . . . וכן המתים אשר יחי' בביאת משיח כו' אז ישארו חיים וקיימים“ (והוא דלא כדעת הרמב"ם).

אבל ע"פ המבואר בפנים מוכרח לומר שגם לדעת הרמב"ם תהי' תקופה ה' באלף הששי, ימוה"מ שבזמן הזה. *66) פ"א ה"ג.

(* ולכן הי' נושא כליו, ולא משום ש, הי' אומר עליו שהוא המלך המשיח. ועפ"ז צ"ל דהנמק' ל' הרמב"ם, „הוא הי' אומר כו'“ הי' ענין נוסף. (* בדפוס רומי ר"מ „הגויס“. וראה לעיל הערה 5.

(* ראה ג"כ חז"א קלט, א. וראה שם קלד, א. (* גאף שאמר ופליגא דשמואל, י"ל דפליגא ר"ל יש חילוק כי כל אחד מדבר ענין אחר (של"ה שם).

ולא שאלו ממנו חכמים לא אות ולא מופת:

אע"פ אַז אין די צוויי פרקים רעדט דער רמב"ם וועגן צוויי באַזונדערע ענינים: אין פרק יא וועגן מלך המשיח עצמו – וואָס ער וועט אויפֿטאַן און – אופן ביאתו; און בפרק יב – וועגן דעם מצב העולם בימות המשיח – רעדט ער אָבער בפרק יב וועגן דעם מצב העולם און ווי עס איז פֿאַרבונדן מיט ביאת המשיח,

ובמילא איז די ראי' שבפרק יא לגבי מלך המשיח כחה יפה אויך לגבי דעם וואָס ער רעדט אין פרק יב וועגן דעם מצב העולם בימות המשיח וואָס איז פֿאַרבונדן מיט ביאתו, ומהם – אַז עולם כמנהגו נוהג

– וואָרום אויב דער גדר פון „ימות המשיח“ וואָלט געווען ביטול מנהגו של עולם וחיידוש במעשה בראשית, וואָלט אויסגעקומען, אַז דאָס איז ענינו של משיח – ביאתו של משיח ברענגט מיט זיך אַז עס זאָל זיין ביטול מנהגו של עולם וחיידוש במעשה בראשית, און דעמאָלט וואָלט מען געדאַרפט אָנען מען, אַז „משיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם“, ובמילא איז דאָס די בחינה ובדיקה פון אמיתתו אַז ער איז משיח (וויבאַלד אַז אין דעם באַשטייט חידושו, כנ"ל);

און וויבאַלד אַז דער רמב"ם איז מכריח (פון ר' עקיבא וכל חכמי דורו בשייכות לבן כוזיבא) אַז משיח דאַרף ניט מאַכן קיין אות ומופת, איז דערפון

ב"ד קטלו (כרדב"ז לעיל) ואולי יתירה מזה – כשאין ב"ד יכולים לקיים עונש שפסקו מקיימין אותו ע"י אחר (טושו"ע ח"מ ס"ב ובני"כ שם) – משא"כ להרדב"ז דקשה מגט, שאם הגוים מעצמן אנסוהו עד שכתב הואיל והדין נותן שיכתוב הרי זה גז פסול" אף שלא בטל (רמב"ם הל' גירושין ספ"ב).

הגמ' והראב"ד) נהרג לפועל ע"י אומות העולם; ולכו"ע (גם להרמב"ם**) היו מחכמי הדור שסברו שאינו משיח, וכמו ר' יוחנן בן תורתא שאמר לר' עקיבא: „עקיבא יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא בא“ (ירושלמי ואיכ"ר שם) והם שלחו לבדוקו אם הוא מורח ודאין, וכשראו שאינו מורח ודאין, ולפי דעתם (משא"כ לדעת רע"ק וכן פסק הרמב"ם) ה"ז סימן שאינו מלך המשיח, ומכיון שעשה מלחמות עם העמים לפי שחשב שהוא המלך המשיח אף שלא מורח ודאין (כי סבר כר"ע) ונפלו רבים מבניו וכו' – יש לו דין רודף (ראה סנהדרין עג, א, וש"נ) שצריך להרגו. אבל בפועל אוה"ע הרגוהו. ובסגנון לשון הרדב"ז שם: „ויש לפרש הא דאמרינן בפרק חלק, כיון דחזייהו דלא מורח ודאין קטלוהו כלומר רפו ידיהם ממנו ובאו הגוים והרגוהו“***.

ומחלוקת הרמב"ם והראב"ד בזה היא****: לשיטת הרמב"ם (ע"פ דעת רע"ק) משיח אינו צריך לעשות אותות ומופתים – הרי פשוט שנהרג לא מחמת שלא ה' מורח ודאין, שהרי גם מופת זה אינו צריך להראות (בתחילת ביאתו). ולכן כתב „שנהרג בעונות“. והראב"ד שפוסק (ע"פ הגמ' סנהדרין ודעת ר"י בן תורתא) משיח צריך לעשות אותות ומופתים מיד בתחילת התגלותו – ס"ל שנהרג מחמת שלא ה' מורח ודאין, ואע"פ שבפועל הרגוהו אוה"ע, גברא קטילא (ע"י פס"ד

** ומ"ש הרמב"ם (בהל' מלכים) „דיימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח“ – עכצ"ל שכונות הרמב"ם היא רק שבתחילה „דימו“ כל חכמי דורו שהוא משיח, אבל אח"כ כמה מהם הסיקו שאינו משיח (כמפורש בחז"ל, ככפנים ההערה), אלא שהרמב"ם לא פסק כמותם.

גם י"ל שהרמב"ם ס"ל שרוב חכמי ישראל, או עכ"פ, גדולי החכמים" (כלשונו בהל' תעניות שם) סברו כרע"ק, ולכן כתב „כל“. ולהעיר שבא"י מכת"י הרמב"ם, הלשון „ודימו הוא וחכמי דורו“, בלי תיבת „כל“, (ע"ד לשונו בהל' תעניות שם).

*** ובתשובות הרמב"ם פאר הדור סי' רכה: ורד"ל אמרו בסנהדרין פ"ח שחכמי ישראל הרגוהו על שאמר שהוא משיח והוא לא ה' מזרע דוד.

**** ראה סס"מ, דהא דאמרו בפרק חלק אתיא דלא כשמואל כו' ורבינו טובר כשמואל כו'.

.. ובאותו הזמן לא יהי' שם לא רעב ולא מלחמה כו' ולא יהי' עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים וכו'" – (ועיקר⁷⁴) קיום המצות והלכות התורה איז אין אן עולם וואָס כמנהגו נוהג.

יב. ע"פ כהנ"ל וועט מען אויך פאַר-שטיין שיטת הרמב"ם בשייכות די פאַר-שידענע פסוקים ומאמרי חז"ל וועגן די יעודים וכו' דלעתיד:

די יעודים און נבואות וועלכע ריידן וועגן משיח'ן גופא, וואָס ער וועט טאָן און וואָס עס וועט אַרויסקומען בעולם ע"י ביאתו – לערנט דער רמב"ם אַז זיי זיינען ניט קיין ענין פון ביטול מנהגו של עולם. און דערפאַר איז ער מפרש דעם פסוק „וגר זאב עם כבש גוי“, וואָס שטייט בהמשך צו „ויצא חוטר מגזע ישׂרָאֵל גוי“⁷⁵, אַז דאָס איז „משל וחידה“.

[און טייטשט אָפּ בפירוש וואָס איז דער משל וחידה פון דעם פסוק „שהיו ישראל יושבין לבטח עם רשעי עכו"ם" – ואע"פ וואָס ער איז ממשיך „וכן כל כיצא באלו הדברים בענין המשיח הם משלים" און זאָגט ניט וואָס די נמשלים זיינען, אדרבה ער פירט אויס „ובימות המלך המשיח יודע לכל לאי זה דבר הי' משל" – וואָרום ער קומט (בעיקר) מסביר זיין אַז אין דעם פסוק וועלכער קומט בהמשך צו „ויצא חוטר גוי" איז מבואר ענינו של משיח, אַז אידן וועלן

מובן ומוכח אַז ביאת משיח ברענגט ניט מיט זיך ביטול מנהגו של עולם⁷⁶.

יא. ועפ"ז איז פאַרשטאַנדיק, אַז דאָס וואָס דער רמב"ם איז מאריך אין פרק יב בנוגע דעם מצב העולם בימות המשיח – איז דאָס אַלץ בנוגע דעם ענין וזמן אין ימות המשיח וועלכער איז פאַרבונדן מיט מלך המשיח וביאתו.

דאָס הייסט: פריער – אין פרק יא איז דער רמב"ם מבאר⁷¹ וואָס עס איז ענינו של מלך המשיח – „המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל וחוזרין כל המשפטים כו"“, ער וועט ברענגען די שלימות אין מצות והלכות התורה⁷².

דערנאָך – אין פרק יב רעדט דער רמב"ם ווי דער מצב העולם וועט זיין בהתאם לזה, ווי ער איז מסיים⁷³ אַז אידן וועלן זיין „פנויין בתורה וחכמתה

70 ומה שאעפ"כ מתחיל ברפ"ב „אל יעלה על הלכות שבימות המשיח כו" הרי מדייק וכתב (לא „אל יעלה על הדעת“, ע"ד הל' בפ"א שם, כ"א) „על הלב" – שאינו בא לשלול קס"ד בדעת שבימות המשיח יבטל דבר מנהגו של עולם, כ"א אף שבדעת, עד כמה ששכלו ודעתו משיגים מעלת וענין המשיח (ובמילא – דימות המשיח) – אינו שולט ומושל עד לביטול מנהגו של עולם, בכ"ז אפשר אשר מצד אה"ר ותשוקת הלב להמעלות ד, ישכיל . . ירום ונשא וגבה מאד" (ישע"י נב, יג. וראה רמב"ם הל' תשובה פ"ט ה"ב ולקמן כאן. שער האמונה לאדמהאמצ' פנ"ו ואילך. ביאור"ז כב, ג) יעלה על לבו שיבטל דבר מנהגו של עולם. וג"ז בא לשלול. ואכ"מ.

71 ה"א.

72 ראה בארוכה לקו"ש ח"ח ע' 277 ואילך. וש"נ.

73 פ"ב ה"ד ה.

74 להעיר משני הפירושים בענין: והנשיאים הביאו (יומא עה, סע"א. תיב"ע ויקהל לה, כז (רבינו בחיי שם). פרש"י שם מספרי נשא ז, ג. ועוד); חטים שירדו בעבים (מנחות סט, ב. רש"י ותוס' שם). ועוד.

75 ישע"י יא, א ואילך.

* ולהעיר שבכת"י תימן גם כאן הלשון „על הדעת“.

די גמרא אין כתובות „עתידין כל אילני סרק שבא”י שיטענו פירות, וואָס ווייזט אַז דאָס איז ניט קיין ענין טבעי, נאָר אַן ענין מיוחד, און אין א”י דוקא, רעדט וועגן דער ערשטער תקופה, וואָס דעמאָלט – לדעת מ”ד זה בכתובות – וועט זיין אַ חידוש (נס) אין ארץ ישראל,

אין תו”כ וואו עס שטייט סתם „אף אילני סרק עתידיים להיות עושים פירות”, אַז אַזוי וועט זיין דער טבע פון די אילנות און – בכל העולם, רעדט זיך וועגן דער צווייטער תקופה אין ימות המשיח, וואָס דעמאָלט וועט זיין אַ שינוי של חידוש במעשה בראשית, במילא וועט ווערן דער טבע (אויך) פון דעם אילן סרק להוציא פירות.

יד. ועפ”ז מובן אַז ס’איז ניט קיין סתירה פון דברי הרמב”ם אַז „אין בין העוה”ז לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד”, וואָס גייט אויף דער ערשטער תקופה פון ימות המשיח, צו זיין פסק אַז „כל הנביאים כולן (לא) נבאו (אלא) לימות המשיח וכו” – וואָס גייט אויף דער שפּעטערדיקער תקופה אין ימות המשיח.

און ס’איז אויך מובן זיין פסק אַז היוצא בכלי זיין בשבת חייב חטאת, ווייל דעם פסוק „וכתתו חרבותם לאתים”, וואָס רעדט וועגן דעם מצב בעולם וואָס וועט זיין לעתיד לבא, לערנט דער רמב”ם כפשוטו, און ניט דרך משל בלבד – און דאָס וועט זיין אין דער שפּעטער-דיקער תקופה פון ימות המשיח. און היות אַז כלי זיין בטלים אין יענער תקופה (עכ”פ) פון דער גאולה⁷⁸, איז עס

ניט האָבן קיין בלבולים פון אוה”ע ובמילא „יהיו פנויין בתורה וחכמתה” כו”⁷⁶;

משא”כ די פסוקים און מאמרי רז”ל וועלכע רייזן ניט בהמשך צו משיח וביאתו, נאָר וועגן נבואות וייעודים וואָס וועלן זיין לעתיד לבא, כולל די אויבנדערמאָנטע: „והשבת ח”י רעה מן האָרץ” און מרז”ל הנ”ל אַז אילני סרק עתידיים להיות עושים פירות – איז דער רמב”ם טאַקע מפרש אַז זיי זיינען ניט קיין משל נאָר כפשוטם, און דאָס וועט זיין אין אַ שפּעטערדיקער תקופה (תקופה אין ימות המשיח גופא)⁷⁷.

יג. ע”פ הנ”ל וועט מען אויך פאָר-שטיין דעם חילוק צווישן דעם מאמר אין תו”כ און די מימרא אין כתובות:

76 ולהעיר מדיוק לשון הרמב”ם „וכן כל כיוצא באלו הדברים בענין החשיח (ולא בימות המשיח) הם משלים”.

77 ומה שהרמב”ם כתב בפירוש המשניות (סנהדרין בוקדמה לפ’ חלק) דמחז”ל שבת (ל, סע”ב) עתידה א”י שתוציא גלוסקאות וכלי מילת, הפי” „לפי שבני”א אומרים כשימצא אדם דבר מוכן ומזומן פלוני מצא פת אפוי ותבשיל מבושל . . ולכן קצף החכם הזה שאמר המאמר הזה על תלמידו כשלא הבין דברו וחשב שהוא על פשוטו והשיבו כפי השגתו ולא היתה אותה התשובה תשובה האמיתית והרא”י על שלא השיב לו על אמתתו – מה שבהי”א ראי” אל תען כסיל כאולתו” – שפרש דלא כפשוטו, אף שבפשוטו מזה שאחוי לי”ר א”ג שממע שכוונתו כפשוטו –

כי הכתוב „יהי פיסת בר בארץ” (תהלים עב, טז) שממנו למדו ש „עתידה כו” – בא בהמשך להכתוב (שם, א) לשלמה אלקים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך דקאי על מלך המשיח. ועד”ז הוא בנוגע לשאר המימרות בשבת שם לפני” – אף שבכולם אחוי לי” (שמשמע שהכל כפשוטו), כי בכל הפסוקים מדובר בהמשך לביאת מלך המשיח והגאולה שעל ידו, ולא סתם תיאור מצב שיהי בעולם בפ”ע.

78 משא”כ בתקופה הא’ דיומה”מ, אף שגם אז „לא יהי שם לא רעב ולא מלחמה” (רמב”ם הל’ מלכים ספ”ב) – אין ראי” שכלי זיין יבטלו, כי אם,

כו" (כנ"ל ס"ה), פסקנט ער⁸¹: „אמרו חכמים מקום שבוע"ת עומדין אין צדיקים גמורין יכולין לעמוד בו",

וע"פ הנ"ל איז מובן. ווייל דאָס וואָס רחב"א אר"י האַלט אַז צדיקים גמורים זיינען גרעסער ווי בע"ת – איז דאָס לשיטת'י אַז אויך בתחילת ימות המשיח וועט זיין ביטול מנהגו של עולם און אויף דעם „נתנבאו כל הנביאים",

אַבער לשיטת הרמב"ם אַז בתחילת ימות המשיח איז עולם כמנהגו נוהג – איז דאָס ניט מכריח אַז צדיקים גדולים מבעלי תשובה⁸².

טז. לאחרי כל הנ"ל איז אַבער נאָך אַלץ ניט מוסבר: וויבאַלד אַז דער גדר פון ימות המשיח (וואָס קומט בהמשך צו ביאת המשיח) איז (לדעת הרמב"ם) פאַרבונדן מיט דעם וואָס עולם כמנהגו נוהג – פאַררוואָס איז מוכרח אַז בימות המשיח גופא זאָל זיין נאָך אַ תקופה וואָס דעמאָלט וועט זיין ביטול מנהגו של עולם? און (–ועיקר) וואָס איז די סיבה נפלאה, וועלכע וועט שאַפן און ברענגען אַ חידוש נפלא – די הנהגה פון דער צווייטער תקופה?

וועט מען דאָס פאַרשטיין בהקדם וואָס דער רמב"ם שרייבט אין אגרת תחיית המתים שלו⁸³, אַז דאָס וואָס ער האָט מפרש געווען די יעודים דלעתיד (וגר זאב עם כבש וכיו"ב) אַז זיי זיינען „משל וחידה" – „אין דברנו זה

אַ באַווייז אַז כלי זיין, זיינען ניט קיין תכשיטין.

טו. ע"פ הנ"ל איז פאַרענטפערט נאָך אַז ענין:

אין דער גמרא הנ"ל (כל הנביאים לא נתנבאו אלא לימות המשיח כו') ווערט געבראַכט בהמשך לזה: ואמר ר' חייא כו' כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לבעלי תשובה, אבל צדיקים גמורים עין לא ראתה אלקים זולתך. ופליגא דר' אבהו דא"ר אבהו מקום שבעלי תשובה עומדין⁷⁹ צדיקים גמורים אינם עומדין⁸⁰.

און וויבאַלד אַז אין גמרא ווערן ביידע מימרות פון רחב"א אר"י גע-בראַכט בהמשך זו לזו – איז משמע אַז זיי זיינען שייך איינע צו דער צווייטער. ד.ה.: לשיטתו אַז „כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח כו'", דאַרף מען אויך זאָגן אַז „כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לבע"ת כו" – ניט ווי ר' אבהו (און ניט ווי שמואל).

געפינט מען אַבער אַז דער רמב"ם, כאַטש ער זאָגט „אמרו חכמים כל הנביאים כולן לא ניבאו אלא לימות המשיח

שמכיון שהטובה תהי' מושפעת הרבה וכל המעדינים מצויין כעפר" (כהמשך לשון הרמב"ם שם), „לא יהי' רעב ומלחמה" בפונטל, אבל לא שישתנה טבע בנ"א, ויבטלו הכלי זיין. ולהעיר מיקומו נא הנערים וישחקו לפנינו" (ש"ב ב, יד) – בכלי זיין (חרב) אבל באופן של שחוק (לראות מי מלומד בשימוש בחרב יותר, ועד שפך דם) ולא מלחמה (מצו"ד שם ועוד). וראה כלים רפכ"ד. (79) וי"ל דלר' אבהו עין לא ראתה אלקים זולתך – על בע"ת נאמר.

(80) גירסת הרמב"ם (הל' תשובה דלקמן בפנים): אין צד"ג יכולין לעמוד. וכ"ה בדק"ס ברכות שם מגליון. ובכ"מ בדא"ח „צ"ג אין יכולין לעמוד (שם).

(81) הל' תשובה פ"ז ה"ד.

(82) טעמו של הרמב"ם לפסוק כרב אבהו (וכן מובא בפשיטות כמה מקומות בדא"ח) – ראה לקו"ש חיד"ץ ע' 361 ואילך.

(83) אות ו'.

שטייט אַז דער מקדש השלישי איז „בנוי ומשוכלל הוא יגלה ויבוא משמים“⁹², און אין אַנדערע ערטער שטייט⁹³ (און אַזוי פסק'נט דער רמב"ם⁹⁴) – אַז משיח בונה מקדש;

דאָס איז תלוי אין די צוויי אופנים הנ"ל אין דער גאולה, אַז אויב „זכו" איז „יגלה ויבוא משמים“, משא"כ אויב לא זכו וועט זיין דער בנין בידי אדם⁹⁵ (ע"י משיח⁹⁶).

און דאָס וואָס דער רמב"ם פסק'נט בס' היד, ספר הלכות הלכות, אַז עס וועט ניט זיין קיין ביטול דבר ממנהגו

ומסיים „וכן מפרש במדרש תנחומא“ (וי"ל שהכוונה לתנחומא פקודי יא). זח"א כה. א. ח"ב נט, סע"א. קח, סע"א. ח"ג רכא, א. יל"ש תהלים רמז תתמח בסופו. וראה תנחומא (באבער) בראשית יז (בסופו).

(92) ל' רש"י סוכה שם.

(93) ירושלמי מגילה פ"א הי"א. ויק"ר פ"ט, ו. במדב"ר פ"ג, ב. וראה גם ירושלמי פסחים פ"ט הי"א (תוספתא פסחים פ"ח, ב) – לגי' ופי' המנ"ח מצוה שפ.

(94) הל' מלכים רפ"א ובסופו.

(95) עפ"ז מתורצת ג"כ הדיעה הנ"ל שהמקדש יגלה ויבוא משמים, ולכאורה: הרי מסופר במדרש (ב"ר ספס"ד) ש„בימי ריב"ח גזרה מלכות הרשעה שיבנה ביהמ"ק הושיבו כו' והיו מספקין לעולי גולה כסף וזהב וכל צרכם כו'“ כדי לבנות ביהמ"ק (ולא ציפו שיגלה ויבוא משמים) – ותמוה דעה הנ"ל, שה"ז מעשה רב שיבנה בידי אדם (וראה גם מנ"ח מצוה צה) –

אלא דבימי ריב"ח הי' מצב דלא זכו (וכדמוכח מזה גופא שהיו זקוקים לזה שתגזר מלכות הרשעה), ולכן הי' ביהמ"ק נבנה ע"י בני"א דוקא.

(96) כלשון הרמב"ם שם. והוא דעת ר' אלעזר בויק"ר ובמדב"ר שם – משא"כ בשאר מקומות הנ"ל (הערה 93) לא נאמר שיהי' ע"י משיח דוקא. ובוה מתורץ זה שבימי ריב"ח רצו לבנות ביהמ"ק בלא משיח – כי זה שמשח (דוקא) יבנה ביהמ"ק הוא חידוש התלמיד ותק – ר"א שהי' לאחר זמן ריב"ח.

החלטי⁸⁴ כו' שהם משל, און עס קען זיין אַז זיי זאָלן נתקיים ווערן כפשוטם⁸⁵.

ולכאורה: לפי הנתבאר לעיל (סעיף יא"יב) איז דאָך מוכרח צו לערנען אַז די יעודים וואָס ריידן בשייכות צו משיח וביאתו זיינען ניט קיין ביטול דבר ממנהגו של עולם – ווייל דער גדר פון משיח איז צו אויפֿטאַן אין דעם עולם ווי ער איז „כמנהגו נוהג“ דוקא (כנ"ל)?

יז. ויש לומר הביאור בזה:

עס איז ידוע וואָס די גמרא⁸⁶ זאָגט לגבי די סתירת הפסוקים „כתיב⁸⁷ וארו עם ענני שמיא כבר אינש אתה וכתיב⁸⁸ עני ורוכב על חמור, זכו עם ענני שמיא לא זכו עני רוכב על חמור“ (ועד"ז פאָרענטפערט די גמרא⁸⁹ די סתירות אין אַנדערע פסוקים כיו"ב).

דערפון איז מובן לגבי אַנדערע ענינים שבימות המשיח, אַז בשעת אידן זיינען אין אַ מצב של „זכו“, וועלן אַלע ענינים זיין דעמאָלט באופן אחר לגמרי, אופן נסי⁹⁰.

[וואָס דאָס איז איינער פון די אופני התיווך אין דער פלוגתא בנוגע בנין המקדש דלעתיד: בכמה מקומות⁹¹

(84) כ"ה בתרגום קאפח. ובתרגום ר' שמואל אבן תיבון „אין דברנו זה גזירה“.

(85) עיי"ש בפרטיות.

(86) סנהדרין צח, א.

(87) דניאל ז, יג.

(88) זכרי' ט, ט.

(89) סנהדרין שם.

(90) ראה כו"פ (יו"ד סק"י סוף בית הספק); אוצר בלום לע"י סנהדרין שם – שבזה תלוי ג"כ אם אליהו בא מאתמול לפני ביאת המשיח. וראה רמב"ם הל' מלכים פ"ב ה"ב.

(91) פרש"י סוכה מא, סע"א. ר"ה ל, סע"א. וכ"ה

בתוס' סוכה שם. שבועות טו, ריש ע"ב ד"ה אין,

אז דער אויבערשטער וועט באווייזן נסים וכו' אויף צו אַרויסווייזן די הוספת החביבות און מעלה פון אידן.

[ועד"ז בנוגע דעם תיווך הנ"ל בבנין המקדש דלעתיד: דער פירוש בזה איז (ניט אז דער „יגלה ויבוא משמים" איז בסתירה צו „משיח בונה מקדש", נאָר) – אַז מצד גדר ההלכה איז דער ענין פון בנין ביהמ"ק אַ חיוב מצוה אויף אידן, וכמ"ש⁹⁹ ועשו לי מקדש¹⁰⁰ און דערפאַר פסק'נט דער רמב"ם אַז משיח – וואָס דורך אים „חזרוינ¹⁰¹ כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם" און מונין מלך (און דערנאָך) בונה ביהמ"ק¹⁰² – מלך המשיח וועט דורכפירן די מצוה פון בנין ביהמ"ק;

און דער מצב פון „זכו" טוט אויף אַ הוספה, אַז אין דעם „מקדש דלמטה" יבא און זאָל זיך „אַנטאָן" דער „מקדש דלמעלה", יבא ויגלה משמים¹⁰²].

יט. ועפ"ז איז מובן דער הכרח אויף דער צווייטער תקופה בימות המשיח – וואָרום לאַחרי ביאת המשיח (באיזה אופן שהיא), וויבאַלד אַז אידן וועלן דעמאָלט ניט האָבן קיין „נוגש ומבטל"¹⁰³ ש„אינן מניחות להן לעסוק בתורה ובמצות כהוגן"¹⁰⁴, ואדרבה – מ'וועט זיין „פנויין בתורה וחכמתה"¹⁰³ ביז אַז אפילו „עסק כל העולם" (כל

של עולם – איז עס ווייל דער ענין פון משיח וביאתו והגאולה בכלל – איז אַ הלכה, הלכה ברורה ופסוקה. און אַזוי איז אויך דער אופן אין דעם, אַז ער איז ניט תלוי באופן דמעשה בנ"א (משא"כ הגאולה באופן דארר עס ענני שמי' וכיו"ב – וועלכער איז תלוי אין דעם אַז ביי אידן איז אַ מצב פון „זכו" – וואָס איז ניט ברור ופסוק, ווייל הכל בידי שמים חוץ מיר"ש⁹⁷ והרשות לכל אדם נתונה כו'⁹⁸),

און דעריבער איז דער רמב"ם מתאר די גאולה אין דעם אופן ווי ס'איז אַ הלכה, מוכרח צו זיין (אומאָפּהענגיק פון דעם מצב פון אידן).

יח. בעומק יותר: דאָס וואָס דער רמב"ם איז מתאר די גאולה באופן אַז עס וועט ניט זיין קיין ביטול דבר ממנהגו של עולם איז (ניט ווייל דער רמב"ם איז מתאר די גאולה אַז זי וועט קומען באופן של לא זכו ח"ו, נאָר) ווייל דער רמב"ם לערנט, אַז דאָס וואָס חז"ל זאָגן אַז ווען ס'איז אַ מצב פון „זכו" וועלן זיין כו"כ עילויים מיט אַ הנהגה נסית כו', איז דאָס אַן ענין נוסף אויף עצם גדרו של משיח.

דאָס הייסט: מצד גדרו של משיח וביאתו – איז דער סדר פון „עולם כמנהגו נהג", ווייל דער אויפטו פון ביאת המשיח בהלכה איז – וואָס דורך אים וועט זיין די שלימות פון קיום מצות והלכות של תורה (וואָס איז פאַרבונדן מיט אַן עולם וואָס „כמנהגו נהג").

נאָר בשעת אידן זיינען אין אַ מצב נעלה פון „זכו", וועט זיין אַן ענין נוסף,

99 ראה רמב"ם הל' ביהב"ח בתחלתו: ועשו לי מקדש כו' בנין העתיד להבנות כו'.

100 רמב"ם הל' מלכים רפ"א.

101 רמב"ם הל' מלכים בתחלתו. וראה לקו"ש חט"ז ע' 304 והערה 49 שם.

102 ראה גם לקו"ש ח"ח ע' 418 ואילך ובהנמטן שם.

103 רמב"ם הל' מלכים פ"ב ה"ד.

104 רמב"ם הל' תשובה פ"ט ה"ב.

97 ברכות לג, ב.

98 רמב"ם הל' תשובה רפ"ה.

וביאתו ע"פ הלכה – איז ער מסביר ווי דער מצב העולם וועט זיין אין אַ (זמן ו)אופן פון „עולם כמנהגו נוהג“ (בהתאם צו ענינו וגדרו של משיח);

אַבער אין אגרת תחיית המתים איז ער מוסיף (ביאור בספר היד) אַז „אין דברנו זה החלטי“ – ווייל ווען עס איז אַ מצב פון „זכו“ נאָך זייענדיג אין גלות, וועט בפועל זיין – גלייך בתחילת הגאולה – די הנהגה מיוחדת מלמעלה, די הנהגה פון ביטול מנהגו של עולם וכימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות¹⁰⁷.

(משיחות חודש ניסן תשל"ג)

(האומות) וועט זיין „לדעת את ה' בלבד ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים כו' כמים לים מכסים“¹⁰⁵ – וואָס דאָס איז די שלימות המצב פון „זכו“ – וועט דאָך דאָס ברענגען מיט זיך בהכרח די (צוויי-טע) תקופה (אין ימות המשיח גופא), ווען עס וועט זיין ביטול מנהגו של עולם, די הנהגה נסית (כולל דעם ענין היסודי – כלשון הרמב"ם¹⁰⁶ – תחיית המתים).

און דערפאַר: אין ספר היד, וואו דער רמב"ם איז מסביר דעם גדר פון משיח

(105) רמב"ם סוף הל' מלכים. וראה לקמן ע' 246 ואילך.

(106) פיה"מ בהקדמתו לפ' חלק: הוא יסוד מיסודי משה רבינו ע"ה. ובתרגום קאפח: מיסודות תורת משה רבינו. וראה לעיל הערה 61 המשך לשונו.

(107) מיכה ז, טו. וראה זח"א השמטות סכ"ה. אוה"ת להצ"צ (נ"ך כרך א') ע' תפז סק"ז.ח.

